

УДК 091"17":027.54(477-25)

Цитування:

Підгорбунський М. А. Південнослов'янська культура та її вплив на формування богослужбових збірників української Православної церкви. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал.* 2021. № 2. С. 250-256.

Підгорбунський Микола Анатолійович,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент Київського національного університету
культури і мистецтв
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2678-5147>
nikolauspig@gmail.com

Pidhorbunskyi M. (2021). South Slavic culture and its influence on the formation of liturgical collections of the Ukrainian Orthodox Church. *National Academy of Culture and Arts Management Herald: Science journal*, 2, 250-256 [in Ukrainian].

ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКА КУЛЬТУРА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ БОГОСЛУЖБОВИХ ЗБІРНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Метою статті є аналіз впливу південнослов'янської духовної культури на формування та розвиток гімнографії в українській Православній церкві в XVI–XVII ст. **Методологія дослідження** включає системний аналіз, що дав можливість проаналізувати та дослідити вплив південнослов'янської духовної культури на формування гімнографії в українській Православній церкві. Для окреслення часових і кількісних характеристик проаналізованого матеріалу було вжито статистичний та хронологічний методи, які сприяли визначенню орфографічних та стилістичних змін в українських богослужбових збірниках. **Наукова новизна** полягає у визначенні характерних особливостей розвитку українського церковного співу під впливом південнослов'янської духовної культури. Встановленні відмінності у формуванні двох головних напрямів церковного співу на українських теренах, а саме у великих містах та периферійних духовних осередках. **Висновки.** Південнослов'янський вплив проявився в певних орфографічних та стилістичних змінах, які відбулися в українських богослужбових збірниках в XVI–XVII ст. Цей процес сприяв активізації розвитку українського музично-гімнографічного мистецтва. За зразком південнослов'янської графіки виробляється нова манера письма, яку стали називати «молодшим напівуставом». Разом із зміною орфографії та літературної мови було перенесено «плетение словес» – особливий літературний стиль, який виник у Болгарії за часів патріарха Євфимія. В Україні-Русі зросло розмаїття перекладів повчальних та аскетичних творів візантійських та південнослов'янських письменників у дусі «ісихазму». Завдяки впливу південнослов'янської духовної культури стриманий і навіть суворий тонус попередньої епохи українського православного богослужіння наповнився мажорними балкано-слов'янськими наспівами. У нотолінійних Ірмологіонах поширилися поліелейні псалми та величання переважно у формі болгарського та сербського наспівів, на основі яких виникали регіональні варіанти в духовних центрах України.

Ключові слова: орфографічна реформа, ісихазм, калюфонний стиль, Ірмологіони, поліелейні псалми.

Pidhorbunskyi Mykola, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Kiev National University of Culture and Arts

South Slavic culture and its influence on the formation of liturgical collections of the Ukrainian Orthodox Church

The purpose of the article is to analyze the influence of the South Slavic spiritual culture on the formation and development of hymnography in the Ukrainian Orthodox Church in the 16th-17th centuries. **The methodology** includes a systematic analysis, which made it possible to analyze and study the influence of the South Slavic spiritual culture on the formation of hymnography in the Ukrainian Orthodox Church. To determine the temporal and quantitative characteristics of the analyzed material, statistical and chronological methods were used, which contributed to the identification of spelling and stylistic changes in Ukrainian liturgical collections. **The scientific novelty** lies in the determination of the characteristic features of the development of Ukrainian church singing under the influence of South Slavic spiritual culture. Establishing the difference in the formation of the two main directions of church singing in the Ukrainian territory, namely in big cities and peripheral spiritual centers. **Conclusions.** South Slavic influence manifested itself in certain spelling and stylistic changes that took place in Ukrainian liturgical collections. This process contributed to the intensification of the development of Ukrainian musical and hymnographic art. On the model of South Slavic graphics, a new style of writing was formed, which was called the "junior half-stav". Together with the change in spelling and literary language, the "weaving of words" was transferred - a special literary style that arose in

Bulgaria during the time of Patriarch Euthymius. In Ukraine-Rus, the variety of translations of instructive and ascetic works of Byzantine and South Slavic writers in the spirit of "hesychasm" has increased. The restrained and austere tone of the previous era of Ukrainian Orthodox worship was filled with major Balkan-Slavic tunes. In the Notolinian Irmologions, polyeleos psalms and glorifications spread mainly in the form of Bulgarian and Serbian tunes, on the basis of which regional variants arose in the spiritual centers of Ukraine.

Key words: spelling reform, hesychasm, calophonic style, Irmologions, polyeleos psalms.

Актуальність цієї публікації пов'язана зі зростаючою увагою до літургійного співу Української Православної Церкви. Значний вплив на розвиток української православної гімнографії мала південнослов'янська духовна культура. Матеріали, які стосуються південнослов'янського впливу на українське православне богослужіння, розпорошені і не дають можливості відтворити повну картину.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями впливу південнослов'янської писемності на українську займалася Л. А. Гнатенко. Головну увагу вчена концентрує на певних змінах орфографії та засвоєнні фонетично-орфографічних норм в давньоукраїнській писемності [1]. Д. В. Разумовський у своєму дослідженні «Церковное пение в России» розглядає Сербський та Болгарський наспіви, які вважає розспівами, що, на нашу думку, є помилкою. Дослідник зазначає, що українська Православна церква, згідно історичних документів, почала засвоювати Сербський наспів в XV ст., коли в Україну приїхав Григорій Цамблак на запрошення Київського Митрополита. В той час, як московська Православна церква познайомилася з цим наспівом тільки в середині XVII ст., коли в Москві перебував Митрополит Сербський. Що стосується Болгарського наспіву – дослідник Д. В. Разумовський відзначає, що в Московії він був поширений завдяки українським півчим в другій половині XVII ст. [10, 174-176].

Метою роботи є аналіз впливу південнослов'янської духовної культури на формування та розвиток гімнографії в українській Православній церкві в XVI–XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Бурхливому розвитку південнослов'янської культури сприяв реформаторський культурно-освітній рух, який був започаткований на Афоні (Греція). В подальшому цей рух розширився з розквітом духовної літератури у південних слов'ян, і, в першу чергу, в Болгарії та Сербії, що визволилися з-під іноземного гніту Візантії. Проведені орфографічні реформи під керівництвом тирновського патріарха Євфимія в Болгарії та Костянтина Костенецького в

Сербії в подальшому мали значний вплив на літургійний спів Православної церкви на українських теренах. Цей вплив мав два періоди: перший з XIV–XV ст. і другий з XVI–XVII ст. Перший період був пов'язаний з незалежним розквітом Болгарії та Сербії, другий – це період, пов'язаний з окупацією цих держав Османською імперією, що призвело до еміграції православних.

Період правління царя Олександра в Болгарії вважають культурним Ренесансом, або іноді він згадується як друга золота доба середньовічної болгарської культури. Велика кількість болгарських монастирів і церков було побудовано або відремонтовано на замовлення Олександра. Так, за участі царя відбулося заснування Кіліфаревського та Драгалевського монастирів, було надано повне покровительство монастирю преподобного Григорія Синаїта в Парорії [4]. У XIV ст. розквітає тирновська літературна школа, засновником якої є патріарх Євфимій Тирновський. Правописна та мовна реформи встановили загальні правила, що застосовувалися згодом не тільки у Болгарії, але й у руських князівствах, Сербії, Валахії та Молдові. Представниками цієї школи на українських теренах були Костянтин Костенецький, Кипріан і Григорій Цамблак, автори житій, гімнів та інших як оригінальних, так і перекладених творів.

Одночасно з духовним розквітом Другого Болгарського царства відбувається піднесення Першого Сербського королівства. В період царювання Стефана Душана воно стало великою та могутньою державою, яка включала в себе більшу частину сучасної Албанії та північну Грецію. В Сербському королівстві були побудовані численні православні монастирі та храми [13]. Південнослов'янське культурне відродження сербів і болгар відбувалося під гаслом критичного ставлення до церковних обрядів і догм, а це вимагало перегляд майже всієї попередньої книжності, починаючи від мови, орфографії і закінчуючи змістом літературних творів на церковну, історичну та філософську тематику. Активізувалася перевірка старих перекладів, в основному візантійського чи грецького походження; в житійній та

історичній літературі максимально використовувалися першоджерела: також виникали і нові церковні піснеспіви.

У цей період формується «ісихазм» – містична, аскетична течія східного християнства. Ця течія мала два типи: чернецтво киновійне, гуртожитне і анахоретське, пустинножиттє; пізніше до них приєднується третій, проміжний тип — скитське, або ідиоритмічне чернецтво, коли ченці мають роздільне проживання, але спільне богослужіння [7].

У Київській Русі одним із перших подвижників чернецтва прийнято вважати Антонія Печерського, він провів певний час свого життя в афонських монастирях. З його ім'ям пов'язують реорганізацію київських монастирів на засадах суворох афонських чернечих традицій. Більшу частину свого аскетичного життя Антоній провів в печерах, де молився на самоті [12]. Його сподвижником був Феодосій Печерський – видатний церковний і політичний діяч, в подальшому ігумен першого руського Києво-Печерського монастиря. В цьому монастирі був запроваджений Студійський статут, до якого Феодосій включив декілька власних ідей [14].

Однією з найважливіших рис ісихазму було поняття про «мовчальництво», «внутрішню людину», про те, що завдяки очищенню серця можна прийти до спілкування з Богом. «Мовчальництво» лягло в основу так званої Євтимієвої реформи слов'янської писемності. Оригіналом для реформаторів були грецькі тексти, слов'янські ж, на їх думку, через неякісний переклад були далекими від оригіналів. Своїм завданням реформатори вважали виправлення православних богослужбових книг [11].

З початком агресії Османської імперії проти Візантійської імперії, а потім проти балканських країн розпочинається другий період впливу, який пов'язаний міграцією східного духовенства на українські землі. Після падіння Константинополя центр Православ'я переміщується до Болгарського царства, яке в цей час знаходиться на етапі розквіту. Болгарські патріархи починають активно підтримували українську Православну церкву. Так патріарх Феодосій Тирнівський в 1352 р. поставив для Києва окремого українського автокефального митрополита-ісихаста Феодорита (1352–1354 рр.). Це було зроблено на противагу московському митрополитові Феогносту, який не визнавав постанов патріарших Соборів. Митрополит Феодорит намагався об'єднати навколо Києва

усі україно-литовські єпархії, в тому числі й Галичину, повсюди утверджуючи ідеали ісихазму і соборності. Наступником митрополита Феодорита також був митрополит-ісихаст Роман Київський (1354–1361 рр.), який приєднав до Київської Церкви Чернігівську і Брянську єпархії, налагодив стосунки з єпархіями Тверською, Новгородською та Псковською, які також не хотіли підпорядковуватись Москві [11].

Величезною трагедією сербів стала поразка в битві при Косово 1389 р. Сербія на п'ять століть підпала під владу Османської імперії, в результаті чого частина сербів та хорватів були повернуті в мусульманство [13]. Наприкінці XIV ст. Болгарія була завойована Османською імперією. В результаті чого болгарська церква втратила самостійність та була підпорядкована константинопольському патріарху [4].

У XV ст. майже всі грецькі області, які до цього часу продовжували опір, були підкорені. У зв'язку з нестерпним життям греки починають масово емігрувати, утворюючи колонії в інших країнах, в тому числі і на українських землях. Незважаючи на всі труднощі, греки займали панівне положення у православному міллеті. В їхніх руках була церковна, культурна та економічна влада над православним населенням Османської імперії. Грецьке духовенство продовжувало займати найвищі церковні посади в православних митрополіях та єпархіях, як в окупованих державах, так і за межами Османської імперії [9].

Наприкінці XV ст. значна частина сербських та болгарських православних церковнослужителів змушена була емігрувати. На українських теренах вони займали досить помітне становище в церковній ієрархії і були відомі як політичні та культурні діячі. В 1375 р. патріарх Філофей звів у сан Митрополита Київського й Литовського Кипріяна. Він проявив себе реформатором української Православної церкви, йому належить ряд літургійних творів і перекладів із грецької мови на слов'янську. При Кипріянові у церковну практику входить Єрусалимський богослужбовий статут і літургія в редакції патріарха Філофея. Він виправляв церковні обряди і книги, що доти притримувалися Студитського статуту, і пристосовував до нового – Єрусалимського. При Кипріянові була проведена реформа і деяка уніфікація церковного співу та музичної нотації.

Митрополитом Київським і Віленським у Великому князівстві Литовському з 1414 по

1419 рр. був племінник Кипріяна болгарин Григорій Цамблак. У 1415 р. за підтримки Вітовта Собором єпископів Православної церкви в Новгородку було вирішено поставити митрополитом «Церкви Київської і всієї Русі» Григорія Цамблака. Це рішення було продиктоване тим, що митрополит Фотій всього півроку очолював кафедру в Києві (вересень 1409 р. – лютий 1410 р.), а потім виїхав до Москви і зовсім не опікувався єпархіями Великого князівства Литовського [3]. Основну частину літературної спадщини Григорія Цамблака становлять похвальні і урочисті слова на церковні свята тріодних та мінейних циклів і повчання на тему чернечого життя. Митрополити Кипріан і Цамблак увели в церковну проповідь української Православної церкви риторичний стиль, який був властивий південнослов'янській літературі тих часів.

У XV ст. на українських теренах серед православного духівництва вдруге активізується філософське вчення «ісихастів». Це проявилось в безмовному аскетичному житті ченців в келії або в безлюдній печері. Це був своєрідний протест проти збагачення монастирів і перетворення їх на великі феодално-кріпосницькі центри. Ісихасти пропагували скитське життя, відлюддя, вимагали від ченців, щоб вони забезпечували себе власною працею і надмірно не користувалися приватною власністю [7]. На цей період припадає розвиток інтенсивних культурних взаємозв'язків між слов'янськими народностями і державами. Зростає кількість паломників з українських земель до Константинополя і Афона та до інших монастирів Балканського півострова. Українські паломники, діставшись до згаданих країн, брали активну участь у перевірці наявних православних книг, доповнювали їх новинами, переписували тексти тощо [2].

Так, відомий подвижник Іван Вишенський провів значну частину свого життя на Афоні. Приблизно у 1570-х рр. він став ченцем Афонського монастиря в Греції, який був центром православного чернецтва на Сході. З Афону Іван Вишенський надсилав послання братчикам православних монастирів, в яких виступав проти окатоличення українського народу. На Афоні письменник прожив більше сорока років, мешкав у кількох монастирях, потім осів у скиті ченців-самітників [6].

Політичні і культурні взаємозв'язки України-Русі з південнослов'янськими країнами знайшли своє відображення в пам'ятках письменності XV–XVII ст., зокрема,

в книгах церковного змісту, в перекладних світських творах, в офіційних урядових документах – грамотах, листуванні державної канцелярії тощо. Від південних слов'ян переходить в Україну перша граматична праця, що у сербському списку має заголовок «Осьмь честий слова, елико глаголемь и пишемь», а у східнослов'янському списку XIV ст. – «Книга святого Ивана Дамаскина» [1].

За зразком південнослов'янської графіки на українських теренах виробляється нова манера письма, яку називають молодшим напівуставом. Різниця між старшим і молодшим напівуставом досить чітко визначена в палеографічній науці. Ця різниця була не тільки в деякій зміні написання букв, а й у самому складі алфавіту. Напівустав, розвиваючись у напрямі спрощення написання літер, забезпечив більшу зручність і швидкість письма, відмовившись від строгої геометричності, вишуканої правильності уставу. Вживався напівустав спочатку в ділових документах, потім поширився на українську літературу всіх стилів. Цей різновид декоративного письма, в якому окремі літери і слова зливаються в суцільний орнамент, ще називають в'язь. Якщо раніше рукописи орнаментувалися в тератологічному чи в звіриному стилі, то в молодшому напівуставі орнаменти виконувалися в геометричному стилі [2]. Взаємодія двох правописних систем давньоукраїнської та південнослов'янської призвела до вироблення унормованої системи правопису, що складалася з орфограм давньоукраїнських, нових українських та південнослов'янських. Окремі південнослов'янські орфограми були закріплені в граматиках Лаврентія Зизанія (1596 р.) та Мелетія Смотрицького (1619 р.) [1].

Зі зміною орфографії та літературної мови, як ми вже зазначали, на українські терени з південнослов'янських країн було перенесено риторичний стиль, який виник у Болгарії за часів патріарха Євфимія Тирновського. Цей літературний стиль був характерним для східнослов'янської церковної літератури до кінця XVII ст., а в окремих регіонах і пізніше. В Україні-Русі здійснювалися нові переклади «Євангелія», «Апостола», «Псалтиря», «Службених міней», літургійних пісень; зростало розмаїття перекладів повчальних та аскетичних творів візантійських та південнослов'янських письменників у дусі згадуваної вже філософії «ісихазму». Значної популярності набуває

ораторсько-проповідницька проза, а саме повчальні й тлумачні Євангелія і житійні твори, зокрема «Зведений патерик», що був компіляцією різних повчальних сюжетних новел і анекдотів з чернечого життя, зведених з усіх відомих слов'янських перекладів патерика [2].

Основним жанром богослужбового співу в XV–XVII ст. української Православної церкви залишається сакральна монодія, тобто церковний спів в одноголосному нотному записі. Якщо у попередній період (XI–XIV ст.) церковний монодійний спів розвивався, насамперед, у великих міських центрах та осередках церковного життя, то з XV ст. він починає проникати до всіх парафій, охоплюючи найширші верстви українського населення. Так, в периферійних містах і селищах візантійські церковні пісенспіви тісно переплітаються з місцевими фольклорними жанрами – колядками, піснями-хвалами, билинами. Відповідно церковний спів на українських теренах розвивався у двох основних річищах. З одного боку, зазначає Д. Разумовський, функціонування церков з невеликою кількістю парафіян зумовлювало зменшення числа служб і скорочення кола активного фонду церковно-пісенного репертуару, тому периферійні півчі швидше реагували на місцеву пісенність й вносили її елементи у церковні жанри [10]. Це пояснюється тим, що церковні півчі в невеликих містах і селищах становили досить вузьке коло. Більшість свого часу вони проводили у середовищі своїх односельчан глибоко засвоюючи їхній пісенний репертуар. Також відсутність суворого контролю за дотриманням церковних канонів з боку церковних ієрархів на периферії і зумовили поширення фольклорних елементів у церковних жанрах. З іншого боку, стверджує Д. Разумовський, у великокняжому та митрополичому оточенні культивувалися, насамперед, грецький та болгарський церковні пісенспіви, що відображало грецьку чи болгарську (або ширше, балканослов'янську) культурні орієнтації. Їхній синтез, примножений власними пісенними здобутками, дав поштовх для формування національного стильового напрямку. З цього часу бере початок толерантність до співіснування різних форм пісенної відправи та її греко-слов'янська двомовність, що найвиразніше репрезентують Кондакарі [10].

Культивування грецьких та болгарських церковних пісенспів у великих містах також має своє пояснення. Церковні ієрархи так і

нижче духовенство кафедральних соборів та великих монастирів постійно підтримувало зв'язок з православним грецьким та балканослов'янським духовенством. По-перше, часто-густо запрошували їх на ієрархічні посади, або самі активно подорожували по святих місцях Греції, Болгарського царства, Сербського королівства і проводили там певний час, переймаючи місцевий богослужбовий репертуар. По-друге, у великих містах духовенство становило доволі значну спільноту, яка жила своїм окремішнім життям і була віддалена від горожан. По-третє, з боку ієрархів був відповідний контроль за дотриманням церковних канонів. Все це, в певній мірі, обмежувало проникнення колядок, пісень, билин та інших фольклорних жанрів у богослужіння Православної церкви.

У практику православного церковного співу вливаються грецькі та нові балканослов'янські наспіви, що активізувало розвиток українського музично-гімнографічного мистецтва. Успішно засвоюється й розвивається в церковній практиці пізньовізантійська та поствізантійська співоча культура, так званий каллофонний стиль (з грецької буквально «прекраснозвучний»). Ю. П. Ясіновський зазначає, що «важливими компонентами стилістики стають гнучка мелодична лінія, стрімкість мелодичного розвитку та чітка метроритмічна періодичність». У свою чергу, у мелодичній лінії стає помітна тенденція до орнаментальної розлогості, в результаті чого виникали яскраві та оригінальні церковні пісенспіви [15].

У середині XVI ст. Ірмологіон стає універсальною книгою, до якої увійшли церковні співи, що виконувались під час Служби впродовж церковного року. Багатожанровий збірник ввібрав пісенспіви з різних богослужбових книг української Православної церкви. Цей рукописний збірник мав й інші назви, такі, як «Ірмолой» або «Ірмологій». Свою назву Ірмологіон (від грецького словосполучення *Εἰρμό-λόγιον* від грецького *Εἶρμός* – ряд, послідовність та *λόγιον* – мова, слово) отримав від найпоширенішого жанру – ірмосів. З XVI ст. український рукописний Ірмологіон має розлогу назву, яка написана в'язю: «Книга глаголема Ірмологій. Творіння преподобного отця нашого Іоанна Дамаскіна». Гласи та ініціали ірмосів в Ірмологіонах написані кіновар'ю і більшим шрифтом [5].

У нотолінійних Ірмологіонах завдяки другому південнослов'янському впливу поширилися поліелейні псалми переважно у формі болгарського наспіву, на основі яких виникали регіональні варіанти. Назва поліелейі або многомилостивії походить від псалмів 134 і 135, 136 і 137, де часто повторюється фраза «многая милость» та величання (приспіву). Поліелейні псалми як особливий гімнографічний жанр виникли в останній період Візантійської імперії [8]. Іншим популярним жанром в українському Православному богослужінні стають величання: вони, як і поліелейні псалми, за своїм змістом належали до додаткових піснеспівів святкових служб. Стилістично величання також пов'язані з балканослов'янською пісенною традицією і тому часто супроводжуються вказівками на болгарський наспів. З XV–XVII ст. українська Православна церква надавала особливої уваги саме святковим відправам, відповідно тому ці додаткові піснеспіви так швидко поширилися на українських теренах. Болгарський ірмолойний спів вирізняється яскравим народно-пісенним колоритом та строфічністю форми. Засвоєння болгарських та сербських наспівів відбувалося майже в усіх українських монастирях. Духовними центрами, на той час були Супрасльський монастир (філія Києво-Печерської лаври), Жировицький монастир, Манявський скит, Унівський монастир (кафедра львівських владик), Лаврівський монастир (кафедра перемишльських владик), Межигірський монастир та ін.

Нові нотолінійні Ірмологіони, на відміну від попередніх невменних збірників, збагатилися та стали більш різноманітними за репертуаром, зазнали значних стилістичних змін. Архаїчні піснеспіви в Ірмологіонах співіснують з ренесансними зразками новогрецького і новоболгарського мистецтва, разом з тим, виникають нові болгаро-київські та болгаро-острозькі твори. На початку XVII ст. запозичені балканські наспіви перекладалися з візантійської невменної нотації на місцевий варіант тогочасного загальноєвропейського лінійного нотопису. Завдяки цим перекладам ми можемо перевести стару київську квадратну нотацію на сучасну, практично без змін в мелодиці.

Висновки. Південнослов'янська духовна культура XIV–XVII ст. мала значний вплив на українську Православну церкву. Цей вплив проявився в певних орфографічних та стилістичних змінах в українських богослужбових збірниках та активізації

розвитку українського музично-гімнографічного мистецтва. За зразком південнослов'янської графіки виробляється нова манера письма, яку називають молодшим напівустановом. Разом із зміною орфографії та літературної мови було перенесено «плетение словес» – особливий літературний стиль, який виник у Болгарії за часів Євфимія. В Україні-Русі зросло розмаїття перекладів повчальних та аскетичних творів візантійських та південнослов'янських письменників у дусі «сіхазму». Церковне співоче мистецтво набуло нових рис і прагнуло вдовольнити релігійні й естетичні потреби нового часу. Стриманий і навіть суворий тонус попередньої епохи наповнився мажорною образністю балкано-слов'янських наспівів. У нотолінійних Ірмологіонах поширилися поліелейні псалми та величання переважно у формі болгарського та сербського наспівів, на основі яких виникали регіональні варіанти в духовних центрах України.

Література

1. Гнатенко Л. А. Графіко-орфографічні особливості передачі звука "Йот" у староукраїнських пам'ятках другої половини XIV - початку XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2010. – Вип. 14.
2. Давня українська література. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/synopsis/dav_ukr_lit/part2/003.htm
3. Зема В. Є. Цамбалак Григорій / Енциклопедія історії України. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10.
4. Иоанн Александр I Царь Болгарии. URL: <https://www.allmonarchs.net/pmwiki/>
5. Ирмологий. URL: <http://www.pravenc.ru/text/674073.html>
6. Иван Вишенский. Биография. URL: <http://www.ukrlitno.com.ua/ivan-vishenskij-biografiya/>
7. Исихазм. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21CO M=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Isyhazm
8. Кривко Р. Н. История слова полиелей в русском языке (по материалам конференции) // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2002. № 3 (9). С. 69-78.
9. Оттоманский (османский) период. URL: <https://www.grekomania.ru/articles/greek-history/14-ottoman-period>
10. Разумовский Д. В. Церковное пение в России. Москва. 1-й вып. 1867; 2-й вып. 1868; 3-й вып. 1869. Всего во всех трех выпусках. 362 с.

11. Святитель Григорий Палама: Житие, творения, учение. URL: <http://www.pravoslavie.ru/36556.html>
12. Смолий В. А. Антоній Печерський / Енциклопедія історії України, Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1.
13. Стефан Урош IV Душан Сильный. URL: <http://stankobiznes.ru/serb/stefan-urosh4.htm>
14. Феодосій Печерський. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/biographies/vidomi_ukrainci/part1/feodosy_pechersky.htm
15. Ясіновський Ю. П. Богоробничний культ в українській церковній монодії. URL: <http://old.kultart.lnu.edu.ua/visnyk2003/07.pdf>

References

1. Gnatenko L. A. (2010). Graphic and orthographic features of the sound transmission «Jot» in the old Ukrainian monuments of the second half of the XIV - early XVII centuries. Rukopysna ta knyzhkova spadshhyna Ukrayiny. Issue 14 [in Ukrainian].
2. Ancient Ukrainian literature. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/synopsis/dav_ukr_lit/part2/003.htm [in Ukrainian].
3. Zema V. Ye. (2013). Tsambalak Hryhorii / Encyclopedia of Ukrainian History. Kyiv: Naukova dumka, Vol. 10 [in Ukrainian]
4. Ioann Aleksandr I Tsar of Bulgaria. URL: <https://www.allmonarchs.net/pmwiki/> [in Russian].
5. Irmologiy. URL: <http://www.pravenc.ru/text/674073.html> [in Russian].
6. Ivan Vyshenskyi. Biography. URL: <http://www.ukrlitno.com.ua/ivan-vishenskij-biografiya/> [in Ukrainian].
7. Isykhazm. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Isykhazm [in Ukrainian].
8. Krivko R. N. (2002). History of the polyeleos's word in Russian (based conference materials). Ancient Russia. Questions of medieval studies, 3 (9), 69-78. [in Russian].
9. Ottoman period. URL: <https://www.grekomania.ru/articles/greek-history/14-ottoman-period> [in Russian].
10. Razumovskiy D. V. (1867). Church singing in Russia. Moscow. Issue 1. 1867; Issue 2. 1868; Issue 3. 1869 [in Russian].
11. Saint Grigoriy Palama: Life, creation, teaching. URL: <http://www.pravoslavie.ru/36556.html> [in Russian].
12. Smolii V. A. (2003). Antonii Pecherskyi / Encyclopedia of Ukraine History. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 1. [in Ukrainian].
13. Stefan Urosh IV Dushan Silnyiy. URL: <http://stankobiznes.ru/serb/stefan-urosh4.htm> [in Russian].
14. Feodosii Pecherskyi. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/biographies/vidomi_ukrainci/part1/feodosy_pechersky.htm [in Ukrainian].
15. Iasinovskiy Yu. P. The cult of God in Ukrainian church monody. URL: <http://old.kultart.lnu.edu.ua/visnyk2003/07.pdf> (in Uk07.pdf [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 25.02.2021
Отримано після доопрацювання 22.03.2021
Прийнято до друку 26.03.2021*